

ԱՐՏԱԿ ՇԱՔԱՐՅԱՆ

ՄԱՆԿԱՀԱՎԱՔՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՈՐՊԵՍ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻ ՎԵՐԱԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՄԻՋՈՑ

Օժյե դե Բուսթեքը, որը երկու անգամ եղել է Կառլ V-ի դեսպանը Սուլեյման II Քանունիի (Փառահեղի) արքունիքում¹, առաջինն էր, որն անձամբ ուսումնասիրել էր Օսմանյան պետությունը: Նա տարբերակել է եվրոպացի դեկավարներին, որոնք կախված են իրենց ազնվականությունից, ու օսմանյան սուլթանին, որը տերն է իր հասարակական կառույցներում աշխատող ստրուկների: Բուսթեքը մեկնաբանել է, թե համակարգում ազնիվ արյան պակասը թույլ էր տալիս սուլթանին ընտրել իր ստրուկներին ու առաջ քաշել համաձայն իրենց կարողությունների: Թերևս առաջին հայացքից մերիստկրատիա՝ քվացող համակարգը հիացնում էր եվրոպացի դիտողներին: Վերածննդի ժամանակակիցները հիանում էին հեքիաթային սցենարով, երբ հովիվը տեսականորեն կարող էր դառնալ վեհաշուք մեծ վեզիր: Իրականում, սակայն, պատկերն այլ էր: Մեծ վեզիրի պաշտոնին հասնում էին միայն հատուկեցու երիտասարդներ:

✓Փենջիքով ու մանկահավաքով հավաքված երիտասարդների քիվն ավելի քան գերազանցում էր պետության պահանջները, մարդուժի ավելցուկն ուղղվում էր աշխատանքի շուկա: Մահմեդականացված երիտասարդները վաճառվում էին ստրկական շուկաներում, ուղարկվում աշխատելու կայսրության այն հեռավոր տարածքներ, ուր ոչ ոք չէր գնա իր կամքով: ✓

Փենջիք համակարգով հարկվում էին պատերազմի ժամանակ գերի վերցրած զորահրամանատարները և զինվորները. զանձվում էր ռազմագերու արժեքի 1/5-ը²: Արժեքը պետության կողմից նշանակված էր 125 աքչե՝ այսինքն զանձվում էր 25 աքչե գումար: Ավելի հաճախ, սակայն, զինվորները գերադասում էին հարկը վճարել գերիներով: Փենջիքը կիրառվում էր նաև գերի ընկած քրիստոնյա ազգաբնակչության նկատմամբ. գերյալ քրիստոնյաները պարտավոր էին թյուրքերին հանձնել կա՛ն իրենց յուրաքանչյուր հինգ հոգուց մեկին՝ թյուրքական բանակի շարքերը լրացնելու նպատակով, կա՛ն համապատասխան փրկագին³: Մա սկիզբ էր առնում Ղուրանից ու շարիաթի հարկային համակարգում

մահմեդականներից զանձվող ամենակարևոր հարկերից մեկն էր. «Եվ իմացեք, եթե դուք վերցրել եք ավար, ապա Ալլահինն է հինգերորդ մասը... Այն, ինչ նախատեսված է Ալլահի ու իր մարգարեի համար, ուղղվում է հասարակական կարիքների բավարարմանը, որոնք սահմանել է մարգարեն իր կյանքի ընթացքում ու որոնք սահմանում է իմամը նրա մահվանից հետո⁶»։ Այսպիսով, սուլթաններն օգտագործում էին այդ իրավունքը ու պահանջում ավարի մեկ հինգերորդ մասը⁷։

Փենջիքով սուլթանին հասած գերիները ոչ միայն համալրում էին ենդիչերիական գոյարեսնակն, այլև դառնում էին սուլթանի անձնական ստրուկները, նրա քիկնագործի անդամները և այլն։

Սկզբնական փուլում բանակի համար հավաքվող գերիների տարիքին ուշադրություն չէին դարձնում։ Ճակատամարտի ժամանակ պիտանի լինելու համար մի կարճ նախապատրաստական աշխատանք էին անցկացնում ու ընդունում գորաբանակ։ Այս մեթոդը սակայն հետագայում փոխվեց. օրենք ընդունվեց պիտանի համարել միայն 10-20 տարեկան գերի տղաների⁸։

Նվաճումների ընդարձակման հետևանքով ստացված մեծաքանակ փենջիք օղլանները արդեն ավելի շատ էին, քան պահանջվում էր, և այսուհետ նրանց սկսեցին ուղարկել Անատոլիա՝ ցածր վարձավճարով ծառայելու օսմանյան տերության սահմաններում գտնվող հողատերերին։ Կարծիք կար, որ այսպիսով Անատոլիայում մահմեդական ու քուրքական մշակույթին ավելի մերձենալով՝ փենջիք օղլանները բանակում ավելի վստահելի կլինեին։ Եվրոպական արշավանքներից ստացված այս ռազմագերիներին ուղարկում էին Անատոլիա, քանի որ, նախ, օսմանցիները Ռումելիում⁹ դեռ այդքան էլ լավ չէին հաստատվել, երկրորդ, ավելի էր բարդանում գերիների փախուստը, քանի որ այս դեպքում պետք է նրանք անցնեին նաև ջրային արգելքը՝ Մարմարա ծովն ու նեղուցները։ Չնայած գործնականում նույնիսկ այստեղից փախուստներ էին գրանցվում¹⁰։ Հետագայում նման պրակտիկան կիրառվում էր նաև դեվլիբենդով հավաքված տղաների դեպքում։

Փաստորեն, եթե ընդունենք, որ փենջիքը զանձվում էր միայն գրավված տարածքներից, ապա ենթադրվում է, որ գրավյալ տարածքներից փենջիք զանձվել է միայն մեկ անգամ՝ նվաճման ժամանակ։ Սակայն սա ամենևին էլ չի նշանակում, որ դրանով ստրուկների հոսքը կայսրություն դադարեց¹¹։

Փենջիքի չէր բավարարում օսմանցիների մարդկային ռեսուրսների պահանջը¹²։ Պատճառն անընդհատ ընդլայնվող զավթումների քաղաքականությունն էր, որը ռազմական ուժի անընդհատ աճ էր պահանջում։ Չնայած օսմանյան անվիճելի հաջողություններին, հնարավոր չէր անսահմանափակ գերել գրավյալ տարածքների ազգաբնակչությանը։ Օսմանյան ագրեսիան, որը տարվում էր «արդար կրոնի տարածման»

նշանաբանով, նոր հողեր գրավելու նպատակ էր հետապնդում, որոնք այնուհետև բաժանվում էին որպես պայմանական կամ մշտական տիրույթներ՝ ձևավորելով ավատատիրական նոր դասակարգ: Նոր նվաճված շրջանում ընտրյալները ստանում էին վիթխարի հողային տիրույթներ՝ խասեր՝ կամ մյուլքեր, իսկ սիպահիները, որոնք հիմնական ռազմական ուժն էին հանդիսանում, մասնակցում էին ռազմական գործողություններին համաձայն այն պայմանների, որոնցով նրանց էին տրամադրվել իրենց հողակտորները՝ քիմարները՝ կամ գեամեթները¹²: Սա բերեց այն բանի, որ այլևս անհնարին դարձավ զանգվածաբար ստրկացնել գրավյալ տարածքի ժողովրդին այնպես, ինչպես դա անհրաժեշտ էր օսմանյան բանակին՝ իր զավթողագործությունը շարունակելու համար: Դա կնշանակեր ավատատիրական տիրույթները զրկել աշխատավոր ձեռքից, առանց որի դրանք այլևս գոյություն չէին ունենա: Հողերի ամայացումը հակասում էր նաև կենտրոնական իշխանության շահերին: Այդ ժամանակաշրջանում հիմնվում էր վարչական ապարատը, ձևավորվում սուլթանի արքունիքը, որն արդեն մեծապես տարբերվում էր հին ժամանակների բեյլիքի բարբարոսական ճամբարից: Այդքան ծախսերի համար բավարար չէր կարող լինել գերիների վաճառքից եկող անկայուն եկամուտը: Ինչպես և բոլոր պետությունն կազմող հասարակություններում, այստեղ ևս պետք էր ապահովել կայուն եկամուտ հարկերի միջոցով, որոնք հավաքվելու էին հպատակ ժողովուրդներից: Այսպես, հակառակ ռազմական հաջողությունների ու տարածքային ընդարձակմանը, ռազմագերիների ներհոսքը զգալիորեն պակասեց, ինչի հետևանքով աղքատացավ ռոճիկ ստացող օսմանյան հետևակի համալրումը:

(Այս իրավիճակում, ելնելով պետական ու ռազմական ապարատում մարդկային ռեսուրսների խիստ կարիքից, օսմանյան իշխանությունն սկսեց բռնությամբ հավաքել հպատակ քրիստոնյա բնակչության երեխաներին, որպեսզի մահմեդականացնի և դարձնի իր համար զինվորներ, վարչական աշխատողներ ու ստրուկներ: Սկզբնապես քրիստոնյա երիտասարդության հազվադեպ և վտրքաքանակ հավաքները դարձան հաճախակի ու զանգվածային և ի վերջո օրինականացվեցին որպես պարտադիր հարկ: Այս ինստիտուտը կոչվեց դեվշիրմե, իսկ հայկական աղբյուրներում՝ մանկահավաք, տղայաժողով:)

Ինչպես պարզ է դառնում մեզ հասած փաստաթղթերից, մանկահավաքի հայտարարումը տեղի էր ունենում ենիչերիական զորաբանակի աղայի պահանջով¹³, որը հատուկ նամակով խնդրում էր սկսել դեվշիրմեի նախապատրաստումը: Դրա հիման վրա սուլթանի գրասենյակը հրապարակում էր համապատասխան հրովարտակ՝ հյուլմ, որը զորահավաք հռչակող փաստաթղթին համարժեք նշանակություն ուներ:

Հավաքի նախապատրաստությունը լայն էր ու ընդգրկուն, դրա անցակցման համար կենտրոնական իշխանությունը մոբիլիզացնում էր ինչպես նահանգային զինված ուժերը, այդպես էլ տեղական վարչական մարմինները: Նրանց խնդիրներն ունեին օժանդակ բնույթ. ապահովել հավաքի ենթակա երիտասարդների առավելագույն ներկայությունը ու նրանց անարգել ուղևորությունը մինչև ենիչերիական զորանոցներ: Իսկ տղաների բուն ընտրությունն ու բռնի հավաքը ամբողջապես տրամադրված էր ենիչերիական զորաբանակին:

Տղաների ընտրությունն անց էր կացնում անձնապես հրամանատար սպան, որը բացի սուլթանական հրովարտակից իր մոտ ուներ նաև ենիչերիական աղայի կնիքով հատուկ նամակ, որտեղ գրված էր, թե որ շրջանից քանի աղա է պետք հավաքագրել: Սպայի մոտ առաջին հերթին ներկայանում էր բնակավայրի քահանան՝ իր հետ բերելով գրանցամատյանը¹⁴:\

Ընտրության ու հավաքի մեխանիզմի մեջ կա երկու կարևոր կետ: Առաջինը հավաքվող տղաների տարիքն է: Եվրոպական աղբյուրները ընդհանրապես տեղեկացնում են 7-12 տարեկան մանուկներին հավաքելու մասին, իսկ սուլթանական հրովարտակները խոսում են ավելի շատ պատանիների՝ 15-20 տարեկանների մասին: Հակասությունը բացատրելի է: Իշխանության հրահանգները ցույց են տալիս նորմը, իսկ եվրոպական աղբյուրները՝ կիրառությունը, պրակտիկան, որը նշանակալիորեն տարբերվում էր: Նախընտրում էին արդեն մեծացած տղաներին, սակայն համաձայն կարիքների հավաքագրում էին նաև վտրերին: Կարևորություն էր տրվում ոչ թե իրական, այլ կենսաբանական տարիքին՝ 14-20 ընկած հատվածում, որն ընդհանուր առմամբ կարող ենք սահմանել որպես պատանեկություն¹⁵: Սա նշանակում է, որ հավաքում էին տղաներին արդեն ամուր ֆիզիկական տվյալներով, որոնց հոգեբանությունը միաժամանակ դեռ ճկուն էր ու համեմատաբար հեշտ էր ենթարկվում ազդեցության, դեռ չէր ձևավորվել բարոյական արժեքների համակարգը:

Նույն սկզբունքով էին գործում նաև վաղ ժամանակներում մամուլներին հավաքագրման գործընթացում: Այսպես, որպես մամուլքստրուկ հավաքագրելու տարիք սեռական հասունության տարիքը թվում է ամենից հաքմաբը, որովհետև այդ տարիքում պատանիները արդեն ունեն իրենց առանձնահատուկ որակները, սակայն դեռ նրանց կարելի է ուսուցանել ու վարժեցնել այնպես, ինչպես դա պետք է իրենց տերերին¹⁶:

Հենց այս յուրահատկություններն էին օգտագործում օսմանցիները՝ քրիստոնյա զավակներին իրենց գեները դարձնելու ժամանակ: Կարող ենք նաև պատկերացնել դեվլիքմեի ժամանակ ծնողների էմոցիոնալ վիճակը իրենց որդիներին հանձնելիս, հիշենք այն դժվարությունները, ո-

որոնք նրանք հաղթահարել էին ծնունդից մինչև պատանեկություն նրանց հասցնելու համար:

Միջնադարի կենսապայմաններում մինչև մեկ տարեկան հասակը մահանում էր նորածինների քառորդ մասը: Հետագա տարիներին մանուկների մահերի քիվը նվազում էր, սակայն մահանում էր մնացածի ևս մեկ երրորդը¹⁷: Մահացածության բարձր աստիճանը պայմանավորված էր համաճարակներով, որոնք արագորեն անմարդաբնակ էին դարձնում մեծ տարածություններ, և սովով, որը ևս մեկ ազդեցիկ գործոն էր, որ ազդում էր մահացածության ցուցանիշի աշխարհագրության վրա: Չնայած մեծ քաղաքները մատակարարման մեջ կախում ունեին լայնատարած գյուղատնտեսական հիմներից, սակայն նախաինդուստրիալ ժամանակաշրջանում նրանք սովի ենթարկվելուց համեմատաբար ավելի պաշտպանված էին, քանի որ գործում էր բնամթերքների ժողովման ազդեցիկ համակարգ: Եթե մեկ տարածաշրջանում վատ բերք էր հավաքվում, ապա դրա պակասորդը քաղաքը լրացնում էր մեկ այլ տարածաշրջանից բերված բնամթերքի հաշվին: Վատ բերքից ավելի շատ տուժում էին գյուղերը¹⁸: Միայն տասնհինգ տարեկանից հետո մարդ կարող էր հույս ունենալ, որ իր որդին համեմատաբար զերծ է հիվանդություններից մահամալու վտանգից: Եվ այս ժամանակ, երբ որդին դիմացել էր օսպային, ժանտախտին, դժբախտ պատահարներին, սովին, հայրը պարտավոր էր հանձնել նրան ենիչերիական գորամասին, գրկվել բերքահավաքի ժամանակ օգնական ձեռքից: Շատերը նախընտրում էին կրոնավախսվել ընտանյոք հանդերձ, քան հանձնել իրենց երբեմն միակ որդուն ենիչերիներին:

Հավաքի ժամանակ երկրորդ կարևոր կետը տղայաժողովի որակական ասպեկտն է: Մուլթանական հրովարտականներում սա ձևակերպված է ածականների գերադրական աստիճանի օգնությամբ. ամենաառողջ, ամենապիտանի, ամենագեղեցիկ: Տարվում էր սերնդի սերուցքը:

Պետական անհրաժեշտության դեպքում ժամանակավորապես տղայահավաքներից ազատվում էին բնակչության փոքրաթիվ կատեգորիաներ, որոնք ունեին հատուկ պարտավորություններ: Մաքսավորները, հանքավաքները, կամուրջների ու ամրոցների վերանորոգման վրա աշխատողները ու նման բոլոր պետական ծառայության մեջ զտնվողները ժամանակ առ ժամանակ ազատվում էին դեվշիրմեից¹⁹:

Այսպես, հրամաններից մեկում (1578թ.) ասվում է Սիրեմ սանջաքի քաղաքներից մեկի շրջակա տարածքի ռայաթների՝ դեվշիրմեից ազատման մասին, քանի որ վերջիններս զբաղված էին կամրջի վերանորոգման աշխատանքներով²⁰, իսկ մեկ այլ հրամանով (1578թ.) ազատվում են հավաքից Բիզա սանջաքի ռայաթները, պոնք պետական մավենի վրա քիավարություն էին անում:

1569թ. սուլթանական հրամանով դեվշիրմեից ազատվում են Շարքը Զարահիսար քաղաքի շրջակայքի չորս հանքավայրերում աշխատող քսաներեք գյուղի գյուղացիները, որոնք մաս ազատվում են այլ հարկերից²¹:

Հանքավորերի բնակավայրերի ռայաթների ազատումը դեվշիրմեից կապված էր աշխատուժի ապահովման հետ, որը բխում էր արդեն կենտրոնական իշխանությունների հատուկ շահերից: Մետաղների, մասնավորապես երկաթի հանույթը XV դարից սկսած հատկապես մեծ նշանակություն ուներ օսմանյան տնտեսության մեջ, քանի որ ծախսվում էր տարբեր տեսակի հրազենի պատրաստման վրա: Երկաթի արտադրությունը մեծատիրություն էր պետության ձեռքում, որով մա ապահովում էր հրանոթների ու թեթև հրազենի արտադրությանը անհրաժեշտ մետաղը: Երկաթի հանույթի ոլորտում անհրաժեշտ որակավորման պահպանման համար պետության կողմից կիրառվում էին հատուկ կարգավիճակներ: Դա ֆիքսված է դեվշիրմեից ազատման մասին 1536թ. սուլթանական հատուկ հրովարտակով: Սակայն դրա երկարաժամկետ ուժը հույժ կասկածելի է: 1621թ. սուլթանական հրովարտակը վկայում է, որ կենտրոնական իշխանությունը հակասում էր սեփական ընդունած որոշումներին ու պահանջում էր հավաք անցկացնել մաս հանքավորների միջև: Այնուհեղ հստակորեն ու կատեգորիկ կերպով նշվում է, որ եթե որոշ վաքուֆների՝ ռայաթների՝ և կամ հանքավորությանը զբաղվող բնակչությանը ցույց տան փաստաթուղթ, որով նրանք ազատված էին դեվշիրմեից, ապա դա այլևս պետք չէ համարել վտվեր: Ավելին, հրամայվում էր այդ փաստաթուղթը վերցնել ու ուղարկել Սաամբուլ, իսկ տղաներին հավաքել ընդհանուր հիմունքներով²²:

Դեվշիրմեով ընտրված երիտասարդներին հավաքում էին խմբերի մեջ: Տղաները ցուցակագրվում էին ու նկարագրվում լիարժեք անհատական նկարագրությամբ՝ անուն, ծնողների տվյալներ, գյուղի, որտեղից որ վերցվել են, աչքերի ու մազերի գույնը, հատուկ նշանները, ունակությունները և կարողությունները: Սա ուղղված էր նրան, որ ճանապարհի ընթացքում անհնարին լինեք փախուստը կամ վախումն այլ տղաներով: Յուրաքանչյուր կռչվում էր էշքալ դեֆթերի, որը հետագայում ծառայում էր որպես հիմնական փաստաթուղթ և որի եիման վրա ստուգում էին ծառայության մտնող աչեմի օղլաններին²³: Փաստաթուղթը կազմվում էր երկու օրինակով. մի օրինակը մնում էր մանկահավաքի պաշտոնակատարի մոտ, իսկ մյուսը՝ «սյուրյուջու»-ի մոտ, որը նոր հավաքած երեխաներին տանում էր Սաամբուլ, երբ տղաների խումբը հասնում էր 100-200 հոգու: Ենիչերիական զորամասերում, ուր քշում-բերում էին քրիստոնյա տղաներին բոլոր շրջաններից, տեղի էր ունենում կրոնափոխության ծիսակատարությունը:

Օսմանյան սիիրայթներում կրոնափոխությունը վերին աստիճանի պարզ գործողություն էր: Տղաները ասում էին անհրաժեշտ բանաձևը՝ «Չկա Աստված, բացի Ալլահից, ու Մուհամմեդն է նրա մարգարեն»։ թլատվում և ստանում էին նոր անուն՝ դառնում էին Մեհմեդ, Ահմեդ, Հասան, Հալիլ և այլն²⁴:

Մահմեդականացված տղաներին ցրում էին Անատոլիայի գյուղերով ու քաղաքներով մեկ: Օսմանյան ժամանակազիրները պնդում են, որ պահանջվում էր նրանց տվորեցնել քյուրքերեն լեզուն ու ավանդույթները: Մ. ֆոն Ջայդլիցը տեղեկացնում է, որ անատոլիական գյուղեր ուղարկված երեխաները օգտագործվում էին ծանր ֆիզիկական աշխատանքներում: Փաստորեն, նրանք տրվում էին ժամանակավոր օգտագործման՝ մասնավոր անձանց: Իսկ եթե երեխաներից մեկը չէր դիմանում ու մահանում էր, այդ դեպքում այդ անձի միակ պարտավորությունն էր տեղեկացնել այդ փաստը տեղական քաղիին: Այլապես նա պետք է վճարեր դրա գինը²⁵:

Դեվժիրմե համակարգով հավաքված քրիստոնյա երեխաները մի քանի անգամ ավելի շատ էին, քան պահանջվում էր ենիչերիական զորաբանակը համալրելու համար: Ըստ պաշտոնական տվյալների Սուսմբուլում աջեմի օղլանների զորամասը սկզբում ուներ 3 հազար, իսկ XVI դարի կեսերին մոտ 4 հազար անդամ: Ադրիանապոլսի (Էդիռնե) ու Գելիքոլի հետ միասին նրանց թիվը հասնում էր 6 հազարի: XVI դարի վերջին մայրաքաղաքում կար 8900 աջեմի օղլան, իսկ XVII դարի սկզբին՝ համաձայն աղբյուրներից մեկի՝ 9400, մյուսի՝ 12 000: Հետագայում մի շարք պատճառների հետևանքով նրանց թիվը գնալով նվազում է²⁶:

Այսպիսով, այն ժամանակ, երբ աջեմի օղլանների զորամասը XVI դարի երկրորդ կեսին ու XVII դարի սկզբին գտնվում էր իր զարգացման գագաթնակետում, այն հաշվում էր միայն 12 հազար մարդ: Պարզ է, որ նոր հավաքների դեպքում այն լիովին չէր թարմացվում: Չնայած XVI դարի վերջին պաշտոնական ցուցակներով զորամասում հաշվում էր 48 հազար մարդ, սակայն այդ ժամանակ արդեն այնտեղ կային բազում կեղծ ենիչերիներ (մահացած ենիչերիների անունները ցուցակներից դուրս չէին հանվում, որպեսզի պետությունից նրանց անուճով աշխատավարձ ստացվի): Բացի այդ պետք է ի նկատի ունենալ նաև հետևյալ մանրամասները. ենիչերիական զորաբանակը թարմացվում էր ամեն յոթ տարին մեկ, իսկ ենիչերիներն այնտեղ ծառայում էին մինչև ծերություն: Սինյոեո XVI դարում դեվժիրմե հավաքը անց էր կացվում երեք տարին մեկ կամ ավելի հաճախ:

Ուստի, ակնհայտ է, որ դեվժիրմեով հավաքվածների թիվը քանիցս գերազանցում էր ենիչերիական զորաբանակի կարիքները: Այս կապակցությամբ դեվժիրմե համակարգի ուսումնասիրողների առջև մի հարց է ծառանում. «Ի՞նչ ճակատագրի են արժանացել այդ քրիստոնյա երիտա-

սաղարհները»: Պատասխանը հստակ է. նրանք օգտագործվում էին որպես ձրի, ստրկական աշխատանքային ուժ²⁷:

Այսպիսով, իչ օղլաններից ու աջեմի օղլաններից բացի կար նաև երրորդ խումբ, որն անհայտանում էր պետական բարձր պաշտոնյաների կամ սպաների ավատական տիրույթներում, քիմարներում, չիֆթլիքներում: Եվրոպացի ճանապարհորդ Դերմշվանը հայտնում է. «Ինչպես սուլթանական աջեմի օղլաններն են սրածայր գլխարկ դնում, այդպիսի գլխակ են կրում նաև աղաները, որոնք ապրում են փաշաների, քյուրք հոգևորականների, արհեստավորների, բոլոր իրեն ստրուկ զենկ թույլ տվող մարդկանց մոտ... Իսկ եթե որևէ մեկը երեխա է ունենում, վերջինս մույնպես ստրուկ ու գերի է համարվում: Եթե տերը կարիքի մեջ է ընկնում, ապա վաճառում է նրան: Սուլթանն ու փաշաներն ունեն իրենց մոտ այնպիսի աղաներ, որոնք իրենց են հասել ղեվշիրմեի միջոցով»²¹: Հավաքվածների երրորդ մասը, որոնց քանակը թվապես հնարավոր չէ սահմանել, ստրկացվում էր: Սակայն ի տարբերություն իչ օղլանների և աջեմի օղլանների նրանց ստրկությունը իրենց արտոնություն չէր բերում: Նույն ժամանակ էլ նրանք ամենևին տնային ստրուկներ չէին²⁹: Հավաքված երիտասարդության մեծ մասը ուղարկվում էր աշխատելու այն անմարդաբնակ տարածքները, պոռնք տրվել էին իրենց ավատատերին որպես պայմանական կամ այլ տիպի տիրույթներ: Այնտեղ նրանք վերադառնում էին իրենց նախկին կարգավիճակին՝ աշխատանքային ուժ, սակայն այլևս ոչ որպես ռայաթ: Դեվշիրմեն փաստորեն նաև աշխատուժի վերաբաշխման հարմար եղանակ էր կառավարող վերնախավի համար: Կար նաև այլ տարբերություն. ղեվշիրմեով անցածներն արդեն մահմեդական էին: Եվս մեկ անգամ օսմանյան կայսրության կողմից ոտնսահարվում է շարիաթը, քանի որ ըստ դրա մահմեդականը չի կարող լինել ստրուկ:

Այսպես, ղեվշիրմեով հավաքված տղաների ոչ վտրք մասը չէր մտցվում օսմանյան ղեկավար դասակարգի շարքերը, ինչպես մեզ վտրծում են համոզել որոշ պատմաբաններ, այլ ընկնում օսմանյան հասարակության ամենաստորին խավի մեջ: Սա նշանակում էր, որ իրենք ստանում էին ավելի ծանր կարգավիճակ, քան քրիստոնյա ժամանակ:

(Դեվշիրմեն ստեղծված էր, որպեսզի բավարարեր հիմնականում բանակի ու բյուրոկրատական համակարգի մարդկային ռեսուրսների պահանջարկը: Սակայն ինչպես տեսնում ենք, այն նաև աշխատուժի տարածքային վերաբաշխման գործառնություն էր:)

Մեծավ մասամբ քրիստոնյա տղաներն օգտագործվում էին գյուղատնտեսությունում: Թուրք պատմաբան Ի. Ուզունչարը ընդ նշում է, որ նրանց տալիս էին հիմնականում անաատական գյուղացիներին³⁰: Ենիչերի ղեկավարները սակայն ոչ թե տալիս էին, այլ ժամանակավոր վա-

ճառում էին չնչին գումարով գյուղացիներին՝ վերջիններին տնտեսություններում աշխատուժի պահանջը թավարարելու համար³¹։

Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Դարամոնը մույնպես տեղեկացնում է, որ դեվշիրմեով հավաքած տղաներից ամենագեղեցկատեսներին ընտրելուց հետո, մնացածին ուղարկում են Բուրսայի ու Քարամանի հողագործների ու հովիվների մոտ՝ դաշտեր մշակելու, ամասուն ալածեցնելու կամ այլ աշխատանքներ կատարելու³²։ Գյուղացիներից հավաքվող գումարը մեկ անձի հաշվով չնչին էր, սակայն մեծ գումար էր կազմում՝ հաշվի առնելով տղաների բազմաքանակությունը։ Այս վճարը վկայում էր նրա մասին, որ թյուրքերին վաճառվող քրիստոնյա երիտասարդները դիտվում էին որպես սուլթանի սեփականություն։ Դրա մասին է վկայում նաև օրենքով սահմանված կարգը, համաձայն որի բոլոր այդ երիտասարդները գտնվում էին ենիչերիների գլխավոր աղայի ու նրա երկու օգնականների ենթակայության ներքո, որոնք կառավարում էին իրենց գործերը հատուկ պաշտոնյաների՝ քեթխտլանների միջոցով³³։

Սուլթանական տնտեսություններում աջեմի օղլանների ստրկական աշխատանքի լայն կիրառման մասին են խոսում սուլթանի հրամանները։

Այսպես, 1558-1560թթ. հրամանագրքում կարդում ենք մի հրաման ենիչերի աղային, որ դեպի Ստամբուլ տանող ջրի ճանապարհի վրա աշխատող 23 աջեմի օղլաններին ծառայության նշանակեն պալատում³⁴։ 1565-1566թթ. հրամանագրքում՝ հրաման ենիչերիի աղային պարտեզներում աշխատող աջեմի օղլաններից 500 հոգու պալատ ուղարկելու վերաբերյալ³⁵։ 1570-1572թթ.՝ հրաման Էդիռնեի բոսթանջըբաշըին (գլխավոր այգեպան) առ այն, որ Էդիռնեի սուլթանապատկան այգիներում վաղուց ծառայող աջեմի օղլաններից 50 հոգի ուղարկել ենիչերի աղային, որը նրանց պետք է ուղարկի պալատ՝ ծառայության³⁶։

Իսկ ի՞նչ էր տեղի ունենում այն ժամանակ, երբ սուլթանական տնտեսություններում էր պակասում աշխատողների քանակը։ Դիմենք մույն հրամանագրքերին։

1564թ. հրաման³⁷, որտեղ ենիչերի աղային հրամայվում է թյուրք գյուղացիների մոտ գտնվող (Türk üzerinde olan) աջեմի օղլաններից 25 հոգու ուղարկել որպես օգնական-աշակերտ հրետանավորների ղեկավարի մոտ; հրաման համար 479, որտեղ սուլթանը հրամայում է ենիչերի աղային թյուրք գյուղացիների մոտ գտնվող աջեմի օղլաններից ընտրել հյուսելու ընդունակություն ունեցողներին և ուղարկել 8 հոգու իր անձնական մագ հյուսողի մոտ որպես աշակերտ³⁸։

1570-1572թթ. հրամանագրքից պարզ է դառնում, որ Էդիռնեի բոսթանջըբաշըն նաևակ է գրել, թե Էդիռնեի սուլթանական պարտեզում 57 հոգու պակասորդ ունի։ Հրաման է տրվել ենիչերի աղային լրացնել պակասորդը թյուրքերի ընտանիքներում գտնվողներից³⁹։

Թյուրքական ընտանիքներ ուղարկված աջեմի օղլաններն, այսպիսով, սուլթանի համար մարդուժի պաշար էին հանդիսանում⁴⁰, որտեղից նա պարբերաբար բավարարում էր էժան աշխատուժի իյլ պահանջները:

Դեվլիբմենների ստրկական աշխատանքից լայնորեն օգտվում էին նաև բարձրաստիճան պաշտոնյաները, ենիչերիական զորքի բարձր հրամանատարները և այլք: Այսպես, ենիչերիական աղաներն ու այլ սպաները տղաներին ուղարկում էին իրենց խնշոր ավատներ, որտեղ նրանց աշխատեցնում էին ինչպես ստրուկների⁴¹:

Դեվլիբմենների ստրկական աշխատանքն իր լայն կիրառումն էր գտել մասնավորապես տաղրեր տեսակի պետական արհեստանոցներում, շինարարություններում և այլուր: Հիշեցնենք, որ եթե Ստամբուլում ստուգման ժամանակ սյուրյուլում՝ գտնվում էին երիտասարդներ, որոնք չէին համապատասխանում դեվլիբմեն հավաքի օրենքին, ապա ամբողջ հոտը որպես պատիժ ուղարկվում էր մշտական աշխատանքի Թոփիհանե, Ջեքեհանե (զինագործարաններ) ու Թերսիհանե (նավաշինարան):

Աջեմի օղլանների ստրկական աշխատանքն օգտագործվում էր ոչ միայն սուլթանական ձեռնարկություններում, այլ նաև արհեստավորների կողմից:

Տեղեկություններ ենք քաղում Դերնշվամի մոտից. «Եթե որևէ արհեստավորի պետք է ծառա կամ օգնական, նա դիմում է աջեմի օղլանների աղային, խնդրելով տրամադրել իրեն 1, 2 կամ 3 նոր աջեմի օղլան, այսինքն թյակտված տղա, վճարում է 25-ական աքչե, իսկ աղան զրանցում է նրանց ամուսնները արհեստավորի վրա: ...Այս աջեմի օղլանները դեռ երկար տարիներ պետք է տանջվեն արհեստավորների մոտ, ...և ոչ ոք նրանց չի վճարի դրա համար: ...Այսպիսի աջեմի օղլաններին բաժանում են ամենուր նաև սիպահիներին, չաուշներին, գյուղացիներին և ամենքին, ում նման մարդիկ են պետք աշխատանքի համար»⁴¹:

5-8 տարի նման կյանքից հետո ենիչերիական աղայի պահանջով ու ըստ նրա կողմից նշված քանակի աջեմի օղլաններից մի որոշ մաս, ընդ որում ամենաավագները, ուղարկվում էին Սաամբուլ⁴²: Չնայած 30 տարեկան աջեմի օղլանների առկայությունը ցույց է տալիս, որ ութ տարին ամենևին էլ առավելագույն ժամանակահատվածը չէր⁴³: Այստեղ նրանց կրկին ենթարկում էին բժշկական զննման, ստուգում նրանց թյուրքացման ու մահմեդականացման աստիճանը ու նշում նրանց անունները համապատասխան մատյանում: Մոտուգումն անցածներին զրանցում էին աջեմի օղլանների զորաբանակ՝ աջեմի օջաղը, որտեղ նրանց ուսուցանվում էր ռազմական արվեստ, ինչպես նաև մշակում էին մահմեդական մոլեռանդության ու սուլթանին կույր ցմիրվածության ոգով:

Թվում է, թե աջեմի օղլանների աշխատանքային տաժանակրուք-
յունը սրանով ավարտին է հասնում: Մակայն թուրք պատմաբան Ի. Ու-
զունչարշլըն գրում է. «Թյուրքերի մոտ ծառայությունից հետո աջեմի
օղլանների զորաբանակ մտած անձինք ուղարկվում են աշխատանքի հ-
նիչերիական զորամասերում, մավերում, շինարարություններում ու այ-
լուր, իսկ նրանց մի մասը երկարատև ժամկետով հանձնվում էր աշխա-
տանքի թնդանոթաձիգներին, զինագործներին և այլն»⁴⁴:

Թուրք պատմաբան Հալիլ Ինալցիքը մահմեդական տարածքնե-
րում ստրկական առևտրի երկարատև ծաղկումը վերագրում է մահմեդա-
կան մշակույթին ներհատուկ պայմաններին: Նախ և առաջ միջմադա-
րում Աբբասյան խալիֆները ժամանակ ստ ժամանակ մեծաքանակ
ստրուկներ էին պահում մահմեդական կառվարիչների զորքերում:
Ստրուկները մահ օգտագործվել են որպես աշխատուժ քաղաքային ար-
հեստանոցներում և մեծ ագարակներում, որոնք պատկանում էին պե-
տությանը կամ մեծ հողատերերին: Ավելին, պալատի օրինակին հետևե-
լով՝ վերին խավը և նույնիսկ բարեկեցիկ ոչ մահմեդականները ունեին մեծ
տնային տնտեսություններ՝ մեծաքանակ ստրուկներով⁴⁵:

Ընդհանուր առմամբ ստրուկները ուսումնասիրվող դարաշրջա-
նում կազմում էին ներկայսերական, տարածաշրջանային, ինչպես մահ
միջագային առևտրի կարևոր «ապրանքներից» մեկը: Այդ առևտուրը
մեծապես կարևորվում էր մահ օսմանցիների կողմից: Այսպես, 1260-
1390 թթ. ընկած ժամանակաշրջանում, որի ընթացքում փոքրասիական
թյուրքերը մեծապես ներթափանցեցին Փոքր Ասիայի արևմտյան մասի
ու Թրակիայի բյուզանդական տարածքներ, Մակեդոնիա ու Բուլղարիա,
բազմաքանակ գերիներ հոսեցին օսմանյան տարածքներ: Կարելի է
նույնիսկ ավելացնել, որ այս ժամանակաշրջանի ընթացքում մահմեդա-
կան հիմնադրամբում ստրուկների մեծ պահանջարկն ու աճող գները մեծ
դեր խաղացին արշավանքների ընդարձակման ու Փոքր Ասիայի
արևմտյան մասում դաշիների՝ հարուստ իշանությունների հետագա ա-
ճի գործում: Տարօրինակ է, բայց այս իշանությունների կանոնավոր
հաճախորդները դարձան վենետիկցիներն ու ջենովացիները՝ ստրուկ
զնեղով ոչ միայն Իտալիայի ստրկական շուկաների, այլև լանտյան ի-
րենց գաղութներում գյուղատնտեսական աշխատուժը համալրելու հա-
մար:

Պատմաբաններն ավելի հաճախ են գրում այն մասին, թե ինչ մեծ
դեր էր խաղում ստրկավաճառությունը ուշ միջմադարի թյուրք հասարա-
կության համար. «Իրենց (թյուրքերի) շուկաները հայտնի են միայն այս
ապրանքով, որ մշտապես առկա է իրենց մոտ՝ թե՛ իրենց, թե՛ վաճառք,
թե՛ որպես երաշխիք թողնելու, թե՛ նվերի համար», - գրում էր մի լիտվացի
ղլվանագետ Դլիմունտ⁴⁶:

Հատկապես սրընթաց աճի ժամանակաշրջաններում, ինչպես օրինակ Բայազեդ I-ի ու Մեհմեդ II-ի օրոք, ինչպես նաև այն ժամանակ, երբ ներքին ճգնաժամերի պատճառով ստորուկների ներհոսքը դանդաղում էր, օսմանյան պետությունը զգում էր ստորուկների պակաս: Ուստի այդժամ վերջինս դիմում էր օրինակ այնպիսի միջոցի, ինչպես նոր գրաված տարածքներից ազգաբնակչության զանգվածային ստրկացումն ու տարագրումը և ոչ մահմեդական ռայա բնակչությունից «տղաների հարկի» գանձումը⁴⁷: Ընդ որում վերջին դեպքն ամենից շահավետն էր, քանի որ երիտասարդ, հատուկ ընտրված, իրենց սերնդի լավագույն ներկայացուցիչ այս աղաները ստրկական շուկաներում պետք է որ համարվեին լավագույն, ամենից քանկարժեք, հետևաբար ամենաշահավետ ապրանքը: Հիշենք նաև, որ օսմանյան պետությունը ո՛չ մի ներդրում, ո՛չ մի ծախս չի արել այդ «ապրանքն» արտադրելու համար՝ որպես ծախս կարելի է համարել միայն հավաքի կազմակերպումը: Ուստի, պետական մակարդակի հասնող այս բիզնեսը մեծ եկամուտներ էր բերում սուլթանական զանձարանին, ինչը չէր կարող չշահագրգռել օսմանցիներին բերել դեվշիրմե համակարգը կանոնակարգված տեսքի, իսկ այն խախտողներին ենթարկել տույժերի, որպես պետական շահերը ոտնահարող անձանց:

Այսպիսով, կարող ենք հետևություն անել, որ որպես նորանոր արշավանքների խթան օսմանյան պետության համար հանդիսանում էր նաև այն յուրահատուկ ռազմավարի առկայությունը. մարդկային ռեսուրս, որն իր ժամանակի ամենից քանկարժեք ու ամենից շուտ վաճառվող ապրանքն էր: Վերջին հանգամանքն էլ մեծ նշանակություն ունեցավ դրդելու օսմանյան պետությանը սահմանել «արյան» կամ «տղաների հարկ»՝ դեվշիրմե, նախ որպես ձրի մարդուժ իր կարիքներն ապահովելու համար, ապա որպես եկամտաբեր առևտրի պարագա՝ ստրկական շուկայում վաճառքի հանելու համար:

Սույն ուսումնասիրության արդյունքում պարզվեց, որ դեվշիրմեով հավաքվածների թիվը քանիցս գերազանցում էր ենիչերիական գորարանակի, ինչպես նաև վարչական ապարատի կարիքները: Ավելորդ մարդկային ռեսուրսները օգտագործվում էին հիմնականում որպես ձրի, սուրկական աշխատանքային ուժ. հավաքված երիտասարդության մեծ մասը ուղարկվում էր աշխատելու այն անմարդաբնակ տարածքները, որոնք տրվել էին իրենց ավաասատերին որպես պայմանական կամ այլ տիպի տիրույթներ: Այնտեղ նրանք վերադառնում էին իրենց նախկին կարգավիճակին՝ աշխատանքային ուժ, սակայն այլևս ոչ որպես հարկատու գյուղացի, այլ՝ ստրուկ: Դեվշիրմեն փաստորեն նաև աշխատուժի վերաբաշխման մեկ այլ հարմար եղանակ էր կառավարող վերնախավի համար: Մաքրուժով առավել հարուստ տարածքներից հավաքում էին որոշ քանակությամբ աշխատուժ և այն ուղարկում մաքրուժով համեմա-

տաքար աղքատ, հետևաբար թույլ գյուղատնտեսություն ունեցող վայրեր՝ այսպիսով ջանալով ապահովել պետության ողջ տարածքում համեմատաբար հավասար զարգացում, ինչը կատարում էր մաս իր ստուսբիլիզացիոն գործառույթը տնտեսության, ինչպես մաս ընդհանուր առմամբ ներքին քաղաքական իրավիճակի վրա:

Դեվշիրմեն բացի վերոշարադրյալ ամտեսական օգուտներից պետության զանձարանը (ինչպես մաս պաշտոնյաների գրպանները) լցնում էր դրամով, ինչը ևս կարևոր նախապայման էր այդ համակարգի երկարատև կյանքի համար:

Տղաներին գյուղեր աշխատելու ուղարկելիս պետությունը ոչ միայն վաճառում էր նրանց ավատատերերին, այլ շատ հաճախ նրանց պարզապես վարձով էր տալիս: Տղաների համար հավաքվող գումարը մեկ անձի հաշվով չնչին էր, սակայն մեծ գումար էր կազմում՝ հաշվի առնելով նրանց բազմաքանակությունը: Այսպիսով, եկամուտի առաջին ուղին էր հավաքված տղաների վարձակալումը:

Եկամուտի երկրորդ աղբյուրը դեվշիրմենների ուղղակի վաճառքն էր որպես ստրուկներ օսմանյան մայրաքաղաքի կամ այլ քաղաքների ստրկական շուկաներում: Ստրուկներն այդ ժամանակաշրջանում թերևս ամենից լավ վաճառվող ապրանքատեսակն էր: Ուստի, դեվշիրմեն կամ «արյան հարկը», ինչպես այն անվանում են սլավոն հետազոտողները, կարելի է դիտարկել մաս որպես պետության զանձարանը լցնող հարկատեսակ, ինչպես օրինակ ընկույզով հարուստ Ջևիզլի գյուղից հարկվող ընկույզը:

Այսպիսով, հարկ է նշել, որ մանկաժողովն ամենևին այն փայլուն հնարավորությունը չէր քրիստոնյա երիտասարդների համար, ինչի մասին հիացմունքով խոսում են որոշ մասնագետներ: Մանկաժողովն ուղղված էր հպատակ քրիստոնյաների առավելագույն շահագործման, և հավաքված երիտասարդների մեծ մասը եթե անհմատ կերպով չէր սպանվում ռազմի դաշտում, ապա ստրկացվում էր բառի բուն իմաստով և աշխատեցվում Օսմանյան կայսրության գյուղերում:

ARTAK SHAKARYAN

DEVSHIRME IN THE OTTOMAN EMPIRE AS A TOOL OF LABOR FORCE REORGANIZATION

The shepherd who rose to become an illustrious grand vezir was a figure that never ceased to fascinate European observers. However, in reality that picture was very seldom to occur: only very few were getting posts at the central administration. Most of the boys levied by devshirme were lost at the battle-fields or used as labor force. Actually, the number of the levied boys was too large to be used by administration or even army. Large numbers of that manpower were forcibly

transferred to the least cultivated areas of the Empire reorganizing and stabilizing the labor force markets or sold at slave-markets. Thus, devshirme, or boy-tribute, was not only a tool to raise wise administrators, fanatic yenicheris, but also to provide slaves: cheap labor force to manage and merchandisc for slave-markets that were very widespread, especially within the territory of the Ottoman Empire.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Shu' The Turkish letters of Ogier Ghiselin de Busbeq, imperial ambassador at Constantinople, 1554-1562. translated from Latin of the Elzevir edition of 1633 by Forster, Oxford, 1968;
2. Kunt, I. Metin. The sultan's servants, the transformation of Ottoman provincial government. 1550-1650, New York, 1983, p.32;
- * Մերիտոկրատիա՝ կառավարման ձև, որտեղ ղեկավարներն ընտրվում են ոչ թե ըստ արյան ազնվության, այլ ըստ կարողությունների;
3. Փենջիք բառը հենց առաջացել է պարսկերեն "pandj yak"-ից՝ 1/5: Այն հալասարագոր է արաբական khums-ին (Pendjik, The Encycopedia of Islam, edited by B.Lewis, Ch. Pellat and J. Schacht, Leiden, 1995, Vol. VIII, p. 293-294);
- * Արշև՝ դրամական միավոր Օսմանյան կայսրությունում;
4. Шамсутдинов А., Проблема становления османского государства по турецким источникам XIV-XV вв., Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы, (сборник статей), под ред. Орешковой С., Москва, 1986, с. 35;
5. Ջուլայան Մ., «Դեվլիբեն»-ն (մանկահավաքը) օսմանյան կայսրության մեջ ըստ քուրբակսուն ու հայկական աղբյուրների, Պատմա-քաղաքական հանդես. 1959, №2-3, էջ 248;
6. Толкование священного корана на арабском и русском языках, Каир, 2000г., Аль Анфаль, 41-42;
7. Vryonis S.. Seljuk Gulams and Ottoman Devshirmes, Der Islam, Band 41, 1964, p.227-228;
8. Uzunçarşılı, İ., Osmanlı devlet teşkilâtından kapıkulu ocakları, I, Ankara, 1943, s. 10-11 (Այստիստ՝ Uzunçarşılı, İ., Kapıkulu ocakları);
- * Ռումլի – Օսմանյան կայսրության՝ Եվրոպա աշխարհամասում գտնվող տարածքների անվանումը: Բառացիորեն «հույների երկիր»;
9. Uzunçarşılı İ., Kapıkulu ocakları, s. 11;
10. Željazkova A.L., Social aspects of the process of islamization in the Balkan possessions of the Ottoman Empire. Études balkaniques, 3, 1985, Sofia, p. 109;
11. Ercan Y.. Devşirme sorunu, devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki türkleşme ve islamlaşma etkisi, Belleten. Arahk, 1986, s.712;
- * խաս – 100 000-ից ավել եկամուտ քերող ավատ;
- * մյուլք – ավատ, որի տերն այն կարող է վաճառել, թողնել որպես ժառանգություն կամ նվիրել մեկ այլի;
- * սիպահի – Օսմանյան զինվորական համակարգում հեծյալ զինվորների դաս, որոնք ի պատասխան իրենց տրված ավատների պատերազմների ժամանակ

- պարտավորվում էին համդես թերել իրենց մասնակցությունը՝ անասուններով ու զինյալ ջոկատներով համդերձ՝ համապատասխան ավատի չափսի (աղբյուրը՝ Pakalin M.Z., Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1971, с.1,2,3);
- * քիմար – մինչև 20 000 արշե եկամուտ քիռող ավատ;
 - * զեամեթ – 20 000-ից մինչև 100 000 արշե եկամուտ քիռող ավատ;
12. Мутафчиева, В., Аграрните отношения в Османската империя през 15-16в., София, 1962., стр.33-35;
 13. Uzunçarşılı, İ., Kapıkulu ocakları, s.14;
 14. Նույն տեղը, էջ 16;
 15. Георгиева, Ц., Еничарите в българските земи, София, 1988, с. 83;
 16. Ayaion David, Preliminary remarks on the Mamlūk Military Institution in Islam, War, Technology and Society in the Middle East, Ed. Parry V.J. and Yapp M.E., London, 1975, p. 56, п. 1;
 17. Георгиева, Ц., Развитие и характер на кръвния данък в българските земи. ГСУ – ФИФ, 61, 1967, с.53;
 18. Erder L., The measurement of preindustrial population changes: the Ottoman Empire from the 15th to the 17th century, Middle East Studies, Vol. XI, #3, 1975, London, p. 287;
 19. Ercan, Y., Devşirme sorunu, Belleten, 1986 Aralık, 1987, Ankara, s. 716;
 20. Uzunçarşılı, İ., Kapıkulu ocakları, s.110, 113;
 21. Նույն տեղը, с.110;
- * Վաքուֆ – Սեփականություն, որ տրվել է սեփականատիրոջ կողմից կրոնական կամ բարեգործական կարիքների համար համայնքին, պետությանը կամ մասնավոր անձին: Որպես վաքուֆ կարող էին տրվել դպրոց, մզկիթ, հող, շարժական գույք: Վաքաֆ տվողի ծառանգները կարող էին թռչակ ստանալ փոխանցված գույքի եկամուտներից: Վաքուֆներն ազատվում էին հարկերից և ծառայում որպես մահմեդական հոգևորականության գոյատևման կարևոր աղբյուր (Ислам, краткий справочник, М., 1983, с. 44);
 - * Ռայաթ - Գերազանցապես գյուղացի հարկատու րեակչություն;
22. По следите на насието, Документи иматериали за налагане на исляма, Съставител Петър Петров, Част първа, София, 1987, с. 240;
 23. Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи, Издание текста, перевод, комментарий Петросян И., М., 1987, с. 221;
 24. Георгиева, Ц. Еничарите в българските земи, с. 88;
 25. Նույն տեղը, с. 89;
 26. Uzunçarşılı İ., Kapıkulu ocakları, 79-81;
 27. Мутафчиева, Аграрните... с.153;
 28. Дневникът на Х.Дерншвам за едно пътувание....с. 80-81/ или 88;
 29. Георгиева, Ц. Еничарите в българските земи, с. 91;
 30. Uzunçarşılı İ., Kapıkulu ocakları, s. 6-7; Osmanli tarihi...с.1, s.509;
 31. Uzunçarşılı, İ., Kapıkulu ocakları, s. 29;
 32. Նույն տեղը, s. 17, 26;
 33. Նույն տեղը, s. 29;

34. 3 numaralı mühimme defteri (966-968 / 1558-1560), c.1, Ankara, 1993, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı, s. 684;
35. 5 numaralı mühimme defteri (973 / 1565-1566), c.1, Ankara, 1994, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı, s. 138;
36. 12 numaralı mühimme defteri (978-979 / 1570-1572), c.3, Ankara, 1996, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı, s. 375, 798;
37. 6 numaralı mühimme defteri (972 / 1564-1565), c.1, Ankara, 1995, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı, s. 212;
38. Նույն տեղը, s. 261;
39. 12 numaralı mühimme defteri, s. 293.
40. Ավելի շատ փաստաթղթերի քարգմանությունների համար տես՝ Uzunçarşılı İ., Kapıkulu Ocakları, s.115-125;
- * Սյուրյու - քառացիորեն՝ հոտ; հավաքված տղաներից կազմված 100-200 հոգանոց խմբեր;
41. Дневникът на Х.Дерншвам за едно пътувание.....с. 86-87; Новичев А., К истории рабства в Османской империи, Тюркологический сборник 1976, М., 1978, с. 101;
42. Uzunçarşılı İ., Kapıkulu ocakları, 151.
43. Новичев А., К истории рабства..., с. 108
44. Uzunçarşılı İ., Kapıkulu ocakları, 57
45. Inalcik H., Servile Labor in the Ottoman Empire, Studies in Ottoman Social and Economic History, VII, London, 1985, p. 25-26;
- * Ղազի – Սրբազան պատերազմի՝ ղազավաթի, մասնակից, մարտիկ;
- Ստրկավաճառության մասին հայ հետազոտողների հոդվածներից տես՝ Խառատյան Ա.Ա., Գերության համակարգը Օսմանյան կայսրությունում (XV-XVIII դդ.), «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 2001, N1, էջ 25-40; Ղիչյան Վ.Գ., Ստրկավաճառությունը Օսմանյան կայսրությունում, 19-րդ դարում, «Արևելագիտության հարցեր», միջրուսական ժողովածու, պր. 3-4, Ե., 1987, էջ 107-120;
- ✓ 46. Новичев А., Рабство в Османской империи в средние века. — Проблемы социальной структуры и идеологии средневекового общества. Вып. 2, Л., 1978, с. 70 цит. по Фрейденберг М., Дубровник и Османская империя, М., 1989, с. 214;
47. Inalcik H., Servile Labor...p. 35;